

Rəzim MƏMMƏDOV,
ADPU-nun Ədəbiyyat
kafedrasının müdiri,
dosent

(Əvvəli ötən sayımızda)

II HİSSƏ

MAARİFÇİ REALİZM ƏDƏBİ CƏRƏYANI VƏ İDEALİST DÜNYAGÖRÜŞÜ İkinci yazı

Nərimanov yaradıcılığında "uçurum dərələr" problemi və onun yeni elmi açıışı

Alimin tədqiqatlarında N.Nərimanovun yaradıcılığına yeni baxış böyük maraq kəsb edir. Ədəbin bədii irsini Azərbaycan maarifçi realizminin M.F.Axundzadə mərhələsindən sonrakı dövrün ədəbi hadisəsi kimi dəyərləndirən alim ədəbiyyatşünaslıqda maarifçi realistləri "ateist" elan etmək tendensiyasına qarşı çıxır, xüsusən də N.Nərimanovu "antidini" mövqedə göstərmək cəhdlərini qəbul etmir. O, hətta ədəbin özünün sovet ideoloji siyasətinin təsiri altında söyləmiş bəzi mülahizələrini əsas götürməyi düzgün hesab etmir, cəsarətlə bildirdir ki, "Nərimanovun nə "Bahadır və Sona" ya qədərki yaradıcılığı, nə də ondan sonrakı yaradıcılığı müəllifi antidini mövqedə görməyə əsas vermir". Alim Nərimanovun yaradıcılığını qiymətləndirərək romanın ("Bahadır və Sona" romanı - R.M.) ideya xəttinin, müəllifin və qəhrəmanların dünyagörüşünün şərhində onun digər əsərləri ilə müqayisəli təhlillərin aparılmamasını milli ədəbiyyatşünaslığımızın metodoloji qüsurlarından olduğunu söyləyir: "Düşünürük ki, müəllifin İslam dininə və ümumiyyətlə dinə münasibətinin müəyyənlişməsi, bütövlükdə isə onun dünyagörüşünün həqiqi mahiyyətini meydana çıxartılması və bütün bunların bədii yaradıcılığında inikasının təzahür xüsusiyyətlərinin aşkarlanması üçün bədii əsərləri ilə eyni ictimai-siyasi mühitdə və zamanda yazılmış publisistik məqalələri ilkin metodoloji başlanğıc rolunda çıxış edə bilər".

Din və millət uğrunda Nərimanovun ictimai fəaliyyətini yüksək qiymətləndirən T.Salamoğlu ədəbin 1916-cı ildə "Yeni iqbal" qəzetində çap olunmuş "Dördürümüzün öləci" məqaləsinə istinadən yazır ki, "Nərimanov növbəti milli və dini özünəməxsusluğu inkar etmir, hətta millətin taleyində bir-birinə münasibətdə onların yerini dəqiq müəyyənləşdirir. Əgər Nərimanov dini - "həqiqəti-islam"ı "insaniyyəyə xidmət edən əl və müqəddəs", "qüvvətli bir nicat yolu" hesab edirsə, bu yolun milli özünüdərkədən keçməsinə əsas şərt sayır. O, bu düşüncədədir ki, özünü dərk etməyən millət "həqiqəti - islam"ı da dərk edə bilməz".

Nərimanovun publisistik fəaliyyətini

"İZM" LƏRİN ESTETİKASI YENİ METODOLOJİ BAXIŞ SİSTEMİNDƏ

(Təyyar Salamoğlunun tədqiqatları əsasında)

diqqətlə təhlil edən professor T.Salamoğlunun fikrinə, onun "ictimai düşüncəsi ümmətçilik statusu qazanır. Müsəlman xalqlarının, birliyi ümumbəşəriyyətin tərkib hissəsi və formalarından biri kimi düşünülür". Nərimanovun ümmətçiliyi və milliliyə dair baxışlarının müasir "azərbaycanlı ideologiyasının çağdaş elmi təfsiri ilə tam şəkildə üst-üstə düşdüyünü" vurğulayan alim yazır ki o, fəaliyyətinin bütün sahələrində bu konsepsiyayı həyata keçirməyə səy göstərib: "Əsl həqiqət də budur ki, bütün ictimai-siyasi fəaliyyətini və bədii yaradıcılığını da o bu konsepsiyayı gerçəkləşdirməyə həsr edib".

T.Salamoğlu Nərimanovun bədii nəsrini, xüsusilə də onun "bədii yaradıcılığın ciddi uğurlarından saydığı" "Bahadır və Sona" əsərindən söhbət açarkən vurğulayır ki, yazıçı dini mənafə ilə milli mənafəni bir-birini tamamlayan, bir-birinə zıman verən ciddi sosial amillər kimi qəbul edir. Alim təəssüflə onu da nəzərə çatdırır ki, Nərimanovun İslam dininə münasibəti ədəbiyyatşünaslığımızda "zamanın sosial sifarişinə əsasən bələrkədən təhrif edilmişdir". O yazır: "Bahadır və Sona" da əslində bəla səviyyəsinə qaldırılan "uçurum dərələr" məsələsi sənətkarın insanları arasında dini ayrı-seçkiliyə düşməni münasibətinin və ümumiyyətlə, dinlərlə inkarçı mövqedən yaşamağının faktı kimi dəyərləndirilir və bu dəyərləndirmədən çıxış edən milli ədəbiyyatşünaslığımız və ümumiyyətlə humanitar elmi düşüncə Nərimanovun ateist obrazını yaradır".

Nərimanovun yaradıcılığını onun ateist dünyagörüşünün bədii ifadəsi kimi tədqiq və təhlil edənlərlə heç cür razılaşmayan professor T.Salamoğlu ədəbiyyatşünaslıqda qaldırılan "uçurum dərələr" məsələsinə fərqli mövqedən yanaşır və onu tamamilə fərqli şəkildə şərh edir. Alim Nərimanovun mövqeyini müəyyənəlmək üçün yənə bədii mətni əsas mənbə hesab edir, bu mənbələr, xüsusilə də Bahadırın Sonaya məktubundakı mülahizələri əsas götürərək olduqca inandırıcı fikirlər irəli sürür. O, Bahadırın (əslində Nərimanovun - R.M.) düşüncələri ilə müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimin ayə və surələri arasında elə əlaqəli təhlillər aparır ki, əsərdə sənətkarın real mövqeyini tam aydınlığı ilə ortaya qoyur. Professor qətiyyətlə yazır: "Nərimanov çoxallahlığı və yaxud fərqli Allahlara tapınmanı ("min Allaha səcdəni") qəbul etmir, ona görə də birinin xristian, birinin müsəlman, başqa birisinin yəhudi və ya bütpərəst olması əleyhinə çıxır. Bəşəriyyətin xilas yolunu "bir Allah"ı tapınmaqda görür. "Bir Allah" fəlsəfəsi kontekstində fərqli dinlərə üz tutmağın əleyhinə çıxması Nərimanovun dini inkar etməsi anlamına gələ bilərmi? Yox, gələ bilməz. Nə üçün? Ona görə ki, "bir Allaha" tapınmaq ideyası Qurani-Kərimdən gəlir". Göründüyü kimi, T.Salamoğlu bədii mətnə əsaslanaraq Nərimanovun bir müsəlman kimi Allaha inandığını, İslam dinini sevdiyini, "Qurani-Kərim" in mütərəqqi əhəmiyyətini birmənalı şəkildə qəbul etdiyini sübuta yetirir. Oxucular da professorun irəli sürdüyü tezislərə inanır, daha doğrusu, alim oxucularının onun mülahizələrinə inanması üçün heç bir şübhə yeri qoymur.

T.Salamoğlu əminliklə irəli sürdüyü tezisləri daha da möhkəmlətmək üçün

müəllifin əsərdə demək istədiklərini incələyərək yazır: "O, (N.Nərimanov - R.M.) insanları "Qurani-Kərim"lə birbaşa ünsiyyətə səsləyir, onun hökmlərini ruhan duymağa, aqlın, düşüncənin iştirakı ilə idrakə tövşiq edir. Bahadırın dinləndirən bir olan Allaha bağlanmaq, ona itayişin haqq yolu olmasına dair səslənən fikirlər Nərimanovun içindən gəlirdi, inandığı həqiqət idi. Bir maarifçi qəhrəman olaraq Bahadır bu mənada qeyd-şartsız müəllifin ideya ruporu kimi çıxış edirdi: Allaha bağlılıq, onu şəriksiz məbud kimi tanımaq və yalnız ona səcdə etmək Nərimanovun dünyagörüşündə əsaslı şəkildə yer alırdı".

Maraqlıdır ki, T.Salamoğlu N.Nərimanovun dinə münasibətlə bağlı fikirlərini və mövqeyini yalnız "Bahadır və Sona" əsərində deyil, ədəbin digər əsərlərində, xüsusilə "Pir" povestində daha da inkişaf etdirdiyini yazır. Tədqiqatçı sovet ədəbiyyatşünaslığında əsas yer tutan "Pir" əsəri qiymətli ateist təbliğat vasitəsidir" və sair fikirləri irəli sürdüyü yeni, müasir tezislərlə alt-üst edir. O, Nərimanovun yalançı pir və ziyarətgahlara olan münasibəti ilə həqiqi dinə, İslama, bir olan Allaha və şəriət hökmlərinə münasibətinin tamamilə fərqləndiyini elmi əsaslarla sübut edərək yazır: "Müəllif insanları yalançı pirləri özünə məbud kimi seçməklə yanlışlığa yol verdiklərini, prinsip etibarı ilə bunun Allaha şəriq qoşmaq anlamına gəldiyini və buna görə də insanların yalançı pirlərə yox, bir olan Allaha tapınmalarının zəruriliyini əks etdirir. "Pir" in yazılmasında əsas yazıçı məqsədi budur və müəllif öz ideya mövqeyini maarifçi realizmin estetik prinsiplərinə uyğun olaraq açıq tendensiyalı yolla göstərir".

T.Salamoğlu "Pir" povestində yazıçının ideya mövqeyinin insanların yalançı pirlərə deyil, bir olan Allaha tapınmaq olduğunu göstərmək üçün İslam dininin inceliklərinə varır, müqəddəs "Qurani-Kərim" in hədis və ayələrindən nümunələr götürür. Kitabda oxuyuruq: "Göyün əhli yer sakinlərindən azan səsinə başqa bir şey eşitmirlər" (8, 9), 18 cümlədən ibarət Allahın namaza dəvət sösi olan "Azan"ın ilk iki və son cümləsi belədir: "Allahü-əkbər. Əşhədu ən la ilahə illallah... La ilahə illallah (tərcüməsi: Allah-taala vəsf olunmaqdan daha böyükdür. Şəhadət veririk ki, Allahdan başqa ibadətə layiq məbud yoxdur...Allahdan başqa ibadətə layiq məbud yoxdur" (9, 123-124).

Bu nümunələrdən çıxış edən professor haqlı olaraq göstərir ki, "Pir" povestində Nərimanov öz dini dünyagörüşünün mahiyyətini öncə "Azan" a münasibətdə açıqlayır. Məsələ ilə bağlı T.Salamoğlunun gəldiyi mövqə olduqca inandırıcıdır. O yazır: "Nərimanova görə, İslam dini və onun müqəddəs kitabı, şəriət məsələni konkret qoyur: Allahdan başqa qeyri-məbud yoxdur. "Azan" da bunu döndürən-dönən təsdiq edir. Nərimanovu heyrtləndirən budur ki, özünü müsəlman hesab edən şəxs hər gün üç dəfə məscid minaresindən Allahdan başqa Allahın yoxluğuna dair İslam hökmü eşidirsə, hər dəfə namazdan qabaq (vacib namazlardan) Azanın sözlərini təkrar edərsə, o, eşitdiklərinin və özünün təkrar etdiklərinin mahiyyətini niyə dərk etmir? Dərk edərsə, yalançı ziyarətgahlardan hansı məntəqə nıcat gözləyir?"

Tədqiqatçı apardığı elmi təhlillərin nəticəsi olaraq belə qərara gəlir ki, fəaliyyəti və yaradıcılığı boyu Nərimanov İslam dini ilə bağlı əsaslı biliyə malik olmuş, dinin qayda və qanunlarını yaxşı bilmişdir. Məsələ ilə bağlı alim ədəbin yaradıcılığını belə xarakterizə edir: "Ümumən yaradıcılığında, o cümlədən "Pir" povestində dinə dair yer alan mülahizələr Nərimanovun din məsələsində, həmçinin İslam dini ilə bağlı əsaslı biliyə malik olduğunu, eyni zamanda, ali rus təhsili almasına baxmayaraq həqiqi türk-müsəlman, şəriq xarakterini və inancını qoruyub saxladığını sübut edir. Azan səsi qarşısındakı hissi yaşantıları, duyduqları və düşüncələrində onun həqiqi türk-müsəlman ziyalı kimi mənsub olduğu dinin qanun və qaydalarına yetərincə bələdliyini də müşahidə edirik".

"Pir" povestindən söhbət açarkən T.Salamoğlunun diqqətini cəlb edən məsələlərdən biri də Nərimanovun əsərdə möminliyin şərtləri üzərində geniş dayanmasıdır. Alimin fikrinə, Nərimanov "Allaha inam və imanin təmənnasızlığını, Qurani-Kərim, şəriət hökmlərinə əməl etməyi vacib sayır: "O, (Nərimanov-R.M.) İslam dinində orucun, namazın, zəkatın, fitrənin yerini çox yaxşı bilir və bunları möminliyin şərtləri kimi qəbul edir. Lakin Nərimanov oruc tutmağı, namaz qılmağı, fitrə və zəkat verməyi öləndə cənnətə düşməyin vasitəsi kimi dərk etməyi, bunları möminə yarımnamaz hərəkatlarına qalxan etməyi qəbul etmir. Yazıçı tutulan orucun, qılınan namazın Allaha böyük sevginin, daxili ehtiyacın ifadəsi, qəlbın və düşüncənin ilahi bir nurla işıqlanması kimi başa düşür".

Maraqlıdır ki, T.Salamoğlu Nərimanovun həqiqi möminliyin şərtləri haqqında mövqeyini izah edərkən Qurani-Kərimə, Məhəmməd peyğəmbərin hədislərinə əsaslanaraq vurğulayır ki, yazıçı öz qəhrəmanlarının vasitəsi ilə "öz soydaşlarına, bütün müsəlman cəmiyyətinə çatdırmaq" istəyir ki, Qurani-Kərim insanların elm, savad öyrənməsini, həyatı onların vasitəsi ilə dərk etməyi tövşiq edir. Bu mənada da alimin gəldiyi qənaətlər olduqca inandırıcıdır. O, yazır: "Nərimanov həqiqi möminliyin şərtlərini izah edərkən Qurani-Kərimi, şəriətini və Məhəmməd peyğəmbərin hədislərini çıxış və istinad nöqtəsi kimi alır. Yazıçı "Pir" in qəhrəmanı Məşədi Allahverənin obrazı vasitəsi ilə öz soydaşlarına, bütün müsəlman cəmiyyətlərinə çatdırmaq istəyirdi ki, Qurani-Kərim elmə böyük yer ayırır, dünyanın elm və ağıl vasitəsilə dərkini növbəti qəbul edir, hətta onu qabağa çəkir. Allahın dərkində elmə və ağıla müstəsna yer ayırır. Nərimanov hələ "Bahadır və Sona" da "ağılımın naqisliyi" məsələsinə qaldırır, dini hökmləri dərk etməkdə ağılın gücünə istinadı ödə çəkirdi. "Pir" povestində bu məsələ Məşədi Allahverənin dini inancında nadanlığın tutduğu yerə münasibətdə daha ciddi şəkildə qoyulur".

Maarifçi realist sənətkarın yaradıcılığını diqqətlə izləyən tədqiqatçı belə qənaətə gəlir ki, Nərimanov öz dini görüşlərini yalnız publisistik və nəsr əsərlərində deyil dramlarında da davam etdirir. Özü də alim sənətkarın bu əsərlərində dinə münasibətdə islahatçı mövqedən yanaşdığını vurğulayır.

Əvvəli 8-ci səhifədə

T.Salamoğlu "Nadir şah" əsərini təhlil edərkən dramaturqun "dinləri öz ilkin variantından uzaqlaşdıran amillərə" aydınlıq gətirərək yazır: "Nərimanov düşünür ki, din xadimlərinin dövlət işinə qarışması bu gün özünü doğrultmursa, "tərəqqi yolunu camaatın üzünə ya qəsdən, ya səhvən bağlayıb"sa, onda məhz məsələni Məhəmməd peyğəmbərin göstərdiyi yolla həll etmək lazımdır. Nərimanov yazır: "Hamam bu mətləbi Məhəmməd peyğəmbər aşkar deyibdir. Yəni hər işdə ağıl nə buyursa, ona əməl et...". Bədi mətnindən çıxış edən tədqiqatçı vuruqlayır ki, Nadir şah məhz Məhəmməd peyğəmbərin göstərdiyi yolla getməyə üstünlük verir. Nadir şah "müsləman dünyasının iki məzhəb, sünni və şiə məzhəblərinə ayrılmasını birləşdirən və tərəqqiyə əsas mane kimi başa düşür. Nadir şah məhz ağılın məntiqi ilə düşünür ki, "gərək bu iki məzhəb birləşsə. İki məzhəbi birləşdirməkdə, bu çətin və müskül işi həyata keçirməkdə əsas məqsədinin nə olduğunu Nadir şah əsərdə izah etmiş də, müəllif onun bu niyyətinin əsas məramını Mirzə Mehdi xanın dili ilə ifadə edir: "İki məzhəbin birləşməyi həqiqət gözəl və yaxşı fikirdir. Çünki ədəvət bilmərrə ortalıqdan götürülür, mədəniyyət artar, hər iki millət qüvvətlənər".

Faciədi Nadir şahın apardığı islahatlar sırasında tədqiqatçının diqqətini cəlb edən məsələlərdən biri də dövlətin iqtisadi mənafeyini artırmaq üçün söylədiyi fikirlərdir. Şah deyir: "Əvvəla, bu qanundan sonra hər bir tənəblə mollağa qanmaq. İkincisi, mollağa layiq olan şəxslərə, dinə rəvac verən üləmalara, İslamın qeyrətini çəkin axundlara məvacib təyin edəcəyəm...Əsl mətləb budur ki, molla: öz ixtiyarına qoymayacaq. Bir dövlət ki, mollalar ixtiyarında yaşadı, ol dövlətdə tərəqqi olmaz...Çünki bir neçə səbəblərə görə molla qismi həmişə çalşar ki, xalq qaranlıqda yaşasın...Daha doğrusu, dövlətə dair qanunları bilmərrə ruhanilərdən ayırmaq gərəkdir...".

Dramaturqun bu mövqeyinə münasibət bildiren T.Salamoğlu yazır: "Əlbəttə, bütün ruhanilərin milli tərəqqi prosesində mühafizəkar - mürtəcə yol tutduğunu düşünmək olmaz və tam qanunauyğundur ki, Nərimanov da belə düşünür. Ümumiyyətlə, Nərimanov ruhaniləri iki qismə bölmə: birincisi, millətin tərəqqisi naminə çalışan mürtəcə ruhlu ruhanilər, ikincisi, milləti qaranlıqda saxlamağa çalışanlar".

Əsərdə Nadir şahın islahatlarının mahiyyətinin dərinliklərinə nüfuz edən tədqiqatçının fikrinə, bütün bunlar Nərimanovun dini düşüncələrinin ifadəsidir. Əslində bu düşüncələr maarifçi sənətkar bütün həyatı və yaradıcılığı boyu narahat edən məsələlərdən olmuşdur.

ÜÇÜNCÜ YAZI

İbrahim bəy Musabəyov yaradıcılığının estetik xüsusiyyətləri haqqında

Mələmdür ki, keçən əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçi realist bədi nəsrinin inkişafında müəyyən xidmətləri olan nasirlərdən biri də İbrahim bəy Musabəyovdur. Nasirin bu sahədə əhəmiyyətli mövqeyini bir daha müasir dövrün tələblərinə uyğun tədqiqata cəlb edən professor T.Salamoğlu onun "Rəhimli arvad", "Rzannın qutusu" hekayələrini, xüsusilə də "Cəhalət fədailəri", "Xoşbəxtlər", "Gözəllərin vəfası" povestlərini ideya-sənətkarlıq baxımından yeni bir mərhələ kimi dəyərləndirir. Əgər "Rəhimli arvad" və "Rzannın qutusu" hekayələrində daha çox müəllim-yazıcı kimi çıxış edirdisə, povestlərində artıq o, professional maarifçi-yazıcı səviyyəsinə qalxa bilər - mühakiməsi ilə alim ədəbiyyatşünaslıqda yazıcının

"İZM" LƏRİN ESTETİKASI YENİ METODOLOJİ BAXIŞ SİSTEMİNDƏ

hər cür şərait yaradır". Əsərdə elə bir mühtlə rastlaşılır ki, valideynlər nöinki oğlanlarının, hətta qızlarının oxumasına, təhsil almasına mane olurlar, əksinə, bu işdə onlara maddi və mənəvi dəstək göstərirlər. Bu mənada Mina surəti diqqəti cəlb edir. O, təkə özünü təhsil almama işi kifayətlənmiş, təhsilini başa vurduqdan sonra qızlar üçün ayrıca məktəb açmağı fikirləşir.

Keçən əsrin əvvəllərindəki hadisələrin bədi əksini verən povestdə Mina surətinin yaradılmasını T.Salamoğlu həm yazıcının uğuru, həm dövrün qanunauyğun hadisəsi kimi dəyərləndirərək yazır: "Əsərdə Mina müəllifin maarifçi qadın qəhrəmanı kimi xüsusi diqqət çəkir. Azərbaycan maarifçi-realist ədəbiyyatında qadının maarifçi qəhrəman rolunda təqdimi baxımından, düşünürlük ki, "Cəhalət fədailəri" ilk əsərdir. XX əsrin əvvəllərinin bədi əksini verən əsərdə qadına maarifçi qəhrəman rolunu verilməsinin özü milli mühtdəki inkişafın və intibahın əsas göstəricilərindən biri hesab oluna bilər. Bu maarifçi qəhrəman nöinki mürtəcə arzuları, düşüncələri ilə diqqəti çəkir, həm də arzu və düşüncələrini əməli işində reallaşdırmaq gücünə malikdir. Minamın bu istiqamətdəki əməli fəaliyyəti müəllif fantaziyanın məhsulu, utopiya deyil, XX əsrin əvvəllərinin reallıqlarının bədi ifadəsidir".

İ.Musabəyovun povestlərini özünə-məxsus həssaslıqla təhlil süzəgəcindən keçirən T.Salamoğlu bu əsərlərin oxşar və fərqli cəhətlərindən, onların süjet xəttindən, eləcə də maarifçi dünyagörüşünün bədi ifadəsi və s. məsələlərdən söhbət açarkən yazıcının povestlərini birləşdirən iki əsas cəhətdən - birincisi povestlərin süjet xəttinin əsasında məhəbbət motivinin dayanmasından, ikincisi isə müəllifin bir-birini sevən gənclərin taleyini ictimai mühtlə sıx əlaqədə təsvir etməsindən danışıq. Burada vuruqlayır ki, məhəbbət süjetindən müəllif həm də öz maarifçi baxışlarını ifadə etmək üçün bir vasitə kimi istifadə edir. Lakin tədqiqatçı onu da xüsusi nəzərə çatdırır ki, "povestlərdə maarifçi dünyagörüşünün bədi ifadəsi bütün əsərlərdə eyni səviyyədə təzahür etmir". Bu qənaətlərin alim povestlərdən gətirdiyi çoxsaylı nümunələrlə isbat edilir.

Kitabda diqqəti cəlb edən maraqlı məqamlardan biri də İ.Musabəyovun yaradıcılığına ədəbiyyatşünaslığın münasibəti ilə tədqiqatçının münasibətinin üst-üstə düşməsidir. Alim ədəbiyyatşünaslığı İ.Musabəyovun "əsərlərində təsvir olunan mühtli "qəddar qayda-qanunlarla idarə olunan qatı cahil mühtli" kimi qələmə vermək" mülahizələrini qəbul etmir. O, əsərlərdən gətirdiyi nümunələr əsaslanaraq qətiyyətlə bildirir ki, müəllifin özü də nədən müht təsvirində uzaq olmuşdur. Ona görə də tədqiqatçı ədəbiyyatşünaslığın qənaətlərini bədi mətn həqiqətləri ilə heç cür təsdiq etmədiyini sübuta yetirir. O, yazır: "XX əsrin əvvəllərinin ictimai mühtinin başdan-başda nədən bir müht kimi xarakterizəsinin obyektiv həqiqətə uyğun olmadığını xüsusi vuruqlayırıq. İ.Musabəyov özü də bu mühtli birmənalı şəkildə nədən bir müht kimi qələmə vermək tendensiyasından uzaqdır... Düşünürlük ki, bütövlükdə ədəbiyyatşünaslıqda, hətta müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslığında belə, özünə yer alan bu tipli mülahizələrdə tənqidi yanaşmanın və onları bədi mətn həqiqətlərindən çıxış edərək təkzib etməyin

vaxtı çoxdan çatmışdır".

İ.Musabəyovun maarifçi realizmin estetik prinsiplərinə uyğun yazılmış ən böyük əsəri "Neft və milyonlar səltənətində" romanıdır. Bu əsər ədəbiyyatşünaslar tərəfindən dəfələrlə təhlil olunmuş, müəllifin həyat hadisələrinə, insanın cəmiyyətdəki yerinə dair fikirlərinə geniş yer verilmiş və bu fikirlərin publisistik bir dillə aydın şəkildə ifadə olunduğu vuruqlanmışdır. T.Salamoğlu da bu romanı müəllifin yaradıcılığının yeni keyfiyyət mərhələsi hesab etmiş, əsrin hom Azərbaycan maarifçi realist nəsrində, həm də Musabəyovun yaradıcılığında xüsusi mövqə qazanmasının səbəblərindən söhbət açmışdır: "Birincisi, müəllifin...povestləri ilə müqayisədə daha dərin ictimai məzmunla malikdir və XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan cəmiyyətində, xüsusən Bakıda gedən ictimai prosesləri iti sənətkar müşahidəsi ilə yazılmışdır. İkincisi, sözü gedən illərdə baş verən hadisələr maraqlı bir süjetdə sənətkarlıqla ümumiləşdirilmişdir...".

Maarifçi realizmin estetik prinsiplərinə uyğun yazılmış romanda ədəbiyyatşünasların qeyd etdiyi "povestlərin başlanğıcındakı fikir, həm də müəllifin ideyasının əks etdirir" fikrini qəbul edən alim, "İ.Musabəyovun "mühtli" anlayışı altında kapitalist, burjuva mühtitini nəzərdə tutması" haqqında qənaətləri tamamilə inkar edir və bu fikrin bədi mətləblə təsdiqlənmədiyini diqqət çəkir: "İ.Musabəyovun öz publisistik mühakimələrində "mühtli" günləndirməsi sovet ideologiyası nəqteyi-nəzərindən ədəbiyyatşünaslığın əsərə verəcəyi təhlillər üçün səmərəli toxum, açar rolunu oynayıq. Ədəbiyyatşünaslıq yazıcının "mühtli" anlayışını birmənalı şəkildə "burjuva ictimai mühtli" kimi qəbul edir; Yazıcının mühtitə tənqidi münasibətini "burjuva ictimai mühtli"na tənqidi münasibət kimi mənalandırır və öz təhlillərində bu münasibəti bir qədər də tündləşdirir. Halbuki bədi mətn yazıcının "mühtli" anlayışını və ona tənqidi münasibətini "burjuva ictimai mühtli" və ona tənqidi münasibət kimi anlamaya material vermir".

T.Salamoğlu maarifçi dünyagörüşü və maarifçi realizmin estetikasının da "mühtli" anlayışını "burjuva ictimai mühtli" kimi dərk etməyə imkan vermədiyini bir daha ədəbi ictimaiyyətin nəzərində çatdırır və o, "maarifçilərin təsəvvüründə mühtli xeyli məhdud bir anlayış idi. Onlar mühtli dedikdə birinci növbədə ailəni nəzərdə tuturdular" konsepsiyasını əsas tutaraq yazır: "Maarifçi realizm üçün qanunauyğunluq sayılan bu estetik prinsiplər "Neft və milyonlar səltənətində" əsərində də özünü doğruldur və onun mövzu və ideya istiqamətini düzgün başa düşməyə kifayət qədər əsas verir. Cəmiyyət hadisələrini maarifçiləri ictimai-siyasi münasibətlər sistemi kimi yox, insanların qarşılıqlı münasibətləri, vətəndaşlıq düşüncəsi, ruhi ələm və əxlaqi müstəvidə daha çox maraqlandırır. Buna görə də onları əsərlərdə hadisələrin ailəməişət mühtitində təsvirinə üstünlük verilir. "Neft və milyonlar səltənətində" əsərində də kapitalist iqtisadi münasibətlərinin tam arxa planda qalması, süjetin mənəvi-əxlaqi qarşılıqlarından doğan kolliziya əsasında inkişafı maarifçi sənətin estetik prinsipləri və maarifçi sənətkarın dünyagörüşü ilə şərtlənir".

(davamı var)